

Miejsce ołtarza i tabernakulum w architekturze wnętrza kościelnego po Soborze Watykańskim II

dr hab. inż. arch.
MIROSŁAW BOGDAN, PROF. PO
 Politechnika Opolska
 Wydział Architektury
ORCID: 0000-0001-6078-6576

Artykuł uwzględnia aktualność odnowy liturgicznej po Soborze Watykańskim II wpływającej na funkcjonowanie architektonicznego wnętrza. Dotyczy to wnętrz historycznych i budowanych w okresie posoborowym, dwóch odmiennych języków wypowiedzi plastycznej oraz architektonicznej, wnętrz, które muszą wypełniać jednakowe zadanie w kwestii uniwersalnego przekazu aktualnego obrazu liturgii.

Wprowadzenie

Artykuł uwzględnia znaczenie dokumentów Kościoła określających strukturę akcji liturgicznej w kontekście funkcjonalnego urządzenia świątyni decydującego o obrazie architektonicznym wnętrza. Stoi za tym zadanie służenia wiernym przy poznaniu i zgłębieniu tajemnic chrześcijańskiej wiary. Udostępnia to Liturgia Eucharystii obok Liturgii Słowa Bożego, gdy rządzi się własnymi wewnętrznymi prawami, a szczególne znaczenie ma zaprojektowanie miejsca obecności ołtarza i tabernakulum we wnętrzu sakralnym. Te dwa obiekty liturgiczne po II Soborze Waty-

kańskim (1962–1965) egzystują w nim samodzielnie w porównaniu z okresem dziedzictwa Soboru Trydenckiego (1545–1563) nakazującym funkcjonalną nierozdzielność ołtarza i tabernakulum.

Usunięcie tabernakulum z mensy ołtarzowej ułatwia realizację celu posoborowej postawy liturgicznej celebransa prezentującego się za ołtarzem „twarzą do ludu”. Wówczas nowe praktyczne zadanie przejmują wytyczne do projektowania wnętrza i charakteru poszczególnych jego elementów. Ważne jest utworzenie dwóch centrów w przestrzeni wnętrza kościelnego, ołtarza oraz tabernaku-

lum, zamiast jednego – ołtarza bezpośrednio powiązanego z tabernakulum.

Uwzględniając odnowę liturgiczną po Vaticanum II, dokonuje tego za pomocą kanonów odnowiony w 1983 roku Kodeks prawa kanonicznego, który w stosunku do Kodeksu prawa kanonicznego z 1917 roku prezentuje większe udogodnienia dla wiernych przyjmujących komunię świętą [1]. Wiąże się to ze stanowiskiem Soboru Watykańskiego II (1962–1965), który zarządził rewizję obrzędów mszy świętej. Gdy staje się ona źródłem nowych form sztuki liturgicznej, dotyczy to również nowego zapotrzebowania na piękno.

Według nauki posoborowej przy budowaniu kościołów oraz kreowaniu sprzętów liturgicznych dopuszcza się sztukę każdego kraju i przyjmuje takie rozwiązania, które są zgodne z duchem oraz tradycją poszczególnych narodów. Najważniejsza jest twórczość, aby to, co jest jej dziełem, w kościele odpowiadało użytkowemu przeznaczeniu sprzętów liturgicznych. *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego* (nr 278) przypomina równocześnie o zachowaniu szlachetnej prostoty, która doskonale się łączy z prawdziwą sztuką [2].

Artykuł próbuje udokumentować, że zarządzone w dokumentach posoborowych funkcjonalne oddzielenie tabernakulum od ołtarza ma konkretne oddziaływanie na architekturę sakralną.

Zdefiniowanie tematu i metodologia badawcza

Artykuł definiuje ołtarz i tabernakulum jako dwa podstawowe obiekty urządzenia wnętrza sakralnego odzwierciedlające po posoboro-

Fot. 1. Kościół Saint-Germain-l'Auxerrois w Paryżu (XII–XV wiek). Posoborowa odnowa liturgiczna we wnętrzu gotyckim (fot. aut.)

Fot. 2. Bazylika Sainte-Clotilde w Paryżu (1846–1857). Posoborowa odnowa liturgiczna w strefie prezbiterium kościoła neogotyckiego (fot. aut.)

wej odnowie liturgicznej II Soboru Watykańskiego bardziej zdecydowanie niż wcześniej swoją niezależność wobec konstrukcyjnego układu architektonicznego świątyni. Artykuł docenia Sobór Watykański II (1962–1965) za to, że zaakceptował postulaty międzynarodowego ruchu liturgicznego z pierwszej połowy XX wieku dotyczące architektury sakralnej. Nawiązuje do tego konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* uchwalona 4 grudnia 1963 roku. To soborowe dzieło, uznając tradycję liturgiczną Soboru Trydenckiego (1545–1563), uprawnia zarazem do szukania nowej rzeczywistości piękna sakralnego.

Artykuł 123 konstytucji *Sacrosanctum Concilium* przypomina o tym, że Kościół żadnego stylu nie uznawał w rzeczy samej za własny. Według konstytucji sztuka naszej epoki oraz wszystkich narodów i regionów może się swobodnie rozwijać w Kościele. Musi oczywiście spełniać wymóg prezentacji czci oraz szacunku w służbie świątyniom i obrzędom świętym [3]. Artykuł 124 uzupełnia to, wzywając biskupów, aby nie dopuszczali do kościołów oraz innych miejsc świętych dzieł artystów, które nie licują z wiarą, dobrymi obyczajami i pobożnością chrześcijańską. Ten sam artykuł podkreśla, że wznoszone świąty-

nie powinny ułatwiać wykonywanie czynności liturgicznych oraz przyczyniać się do czynnego uczestnictwa wiernych [3].

Według Josepha Andreasa Jungmanna, współtwórcy *Vaticanum II*, w liturgii istnieje zapotrzebowanie na Piękno. Tak jest, ponieważ gdy w liturgii żyją wielkie idee, to powinny znaleźć swój widzialny wyraz. W końcu liturgia jest wspólnotową modlitwą Kościoła, tego widzialnego Kościoła. Ponadto, jak mówi Jungmann, Kościół i jego modlitwa powraca do Zbawiciela, który objawił się widzialnie w widzialnym świecie [4].

Do poszukiwania piękna niewidzialnego w świecie widzialnym nawiązuje rozdział VII konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*, fundamentalnego dzieła Soboru Watykańskiego II, będącego podstawą posoborowych dokumentów decydujących o urządzeniu wnętrza liturgicznego i o poszukiwaniu nieskończonego piękna bożego, przydatnego pomnażaniu czci oraz chwały Stwórcy nieba i ziemi [3].

Czytelną zgodność z konstytucją *Sacrosanctum Concilium* prezentuje stanowisko badawcze ks. prof. Henryka Nadrowskiego, autora książki *Sacrum czasoprzestrzeni* (wyd. Adam Marszałek, Toruń 2012). Gdy stanowisko badawcze autora niniejszego

artykułu jest wspólne co do obszaru sacrum z ks. prof. Henrykiem Nadrowskim, należy powołać się na jego opublikowane słowa. Według księdza profesora budowla kościelna, a szczególnie jej wnętrze, powinna usposabiać do pogłębionych przeżyć. Stoi za tym eucharystyczna ranga budowli kościelnej, która powinna przywoływać wiernych do częstego uczestnictwa we mszy świętej, a następnie do nawiedzania Jezusa w tabernakulum. Dla odbioru tej tajemnicy przez wiernego ciągle realnym zagrożeniem jest skrajny indywidualizm, zarówno projektantów, jak i artystów. Dlatego powinno się liczyć dobro wspólne wierzących, wynikające z odpowiedniego, przemyślanego oraz dostosowanego programu teologicznego, liturgicznego i ikonograficznego konkretnego kościoła [5].

Niniejszy artykuł traktuje oddzielenie funkcjonującego tabernakulum od funkcjonującego ołtarza we wnętrzu kościelnym jako element wyznaczający konkretny kierunek ku tworzeniu nowoczesnej architektury wnętrza kościelnego. Dotyczy to również sposobu przechodzenia z koncepcji tworzenia architektury kościoła jako Domu Bożego na koncepcję tworzenia kościoła jako domu wspólnoty wierzących. Dotyczy to pozytywnej odpowiedzi II Soboru Watykań-

Fot. 3. Kościół Notre-Dame-de-Pentecôte w Paryżu na la Défense (1994–2001, arch. Franck Hammoutène). Posoborowy ołtarz w nowoczesnym wnętrzu sakralnym (fot. aut.)

skiego na postulaty przedsoborowego ruchu liturgicznego rozwijającego się na przełomie XIX i XX wieku, a następnie XX wieku na terenie Francji, Belgii, Włoch oraz Niemiec. Dlatego prezentowane w artykule ilustracje dotyczą głównie obszaru Francji, a następnie Belgii. Uwzględnia się również polski aspekt podejścia do posoborowej odnowy liturgicznej, gdy posoborowe nowoczesne wnętrza, częściej niż to się dzieje w Europie Zachodniej, starają się uwzględniać obecność funkcjonującego tabernakulum w strefie prezbiterialnej kościoła.

Tabernakulum oddzielone od ołtarza, centrum przestrzeni sakralnej

Gdy dokumenty posoborowe stały się elementem podstawowym wprowadzenia odnowy liturgicznej, musiano się ustosunkować do historycznej definicji traktującej architektonicznie kościół jako „dom Boży”. Zdecydowano, że kościół zdefiniowany przestrzennie jako „domus ecclesiae” przez Vaticanum II przejmie swoją historyczną rolę. Dlatego ma być budowany jako obiekt zdecydowanie służący wspólnocie, a jego centrum będzie stanowił ołtarz, obiekt, wokół którego ona się skupia albo ku któremu czytelnie się przybliża [6]. Próbuje się to również zrealizować w obiektach historycznych, które po wprowadzeniu ołtarza posoborowego do wnętrza eksponują nowy przestrzenny obraz liturgiczny. Ołtarz posoborowy kościoła Saint-Gemain-l’Auxerrois w Paryżu (XII–XV wiek) zbudowany przed prezbiterium bliżej wspólnoty na głównej osi układu zakończony w chorze gotyckim historycznym ołtarzem z tabernakulum jest tego przykładem (fot. 1.).

Posoborowy stół ofiarny, widzialne centrum akcji liturgicznej, przestaje być miejscem przechowywania Najświętszego Sakramentu, a wyodrębnione tabernakulum stanowi jeszcze jeden ważny element wnętrza, gdy tworzy ognisko adoracji i modlitwy prywatnej. Zmiana ta ma podstawy teologiczne oraz duszpasterskie. Przede wszystkim chodzi o zróżnicowanie sposobów obecności Chrystusa. Reforma uwypukla ich wartość, przywraca właściwe znaczenie każdemu elementowi celebry i podkreśla, że ze względu na jasność znaku na ołtarzu, na którym odprawia się mszę świętą, nie powinno się już od jej początku akcentować obecności eucharystycznego Chrystusa, będącej przecież owocem konsekracji [7].

Ołtarz przy swojej funkcji stanowi pierwszoplanowe centrum w kościele. Jako stół eucharystyczny staje się podstawowym elementem funkcjonalnym przestrzeni sakralnej. Jest obiektem głównej koncentracji i podstawowym elementem, wedle którego porządkujemy funkcjonalnie wnętrza sakralne. Gdy o jego randze oraz znaczeniu decyduje przede wszystkim jego umiejscowienie, on sam, jako świadek eucharystycznej tajemnicy, zawsze jest projektowany w centrum części prezbiterialnej kościoła, stanowiąc centrum liturgiczne świątyni [8]. Takim eucharystycznym świadkiem jest na pewno posoborowy ołtarz eksponujący transparentnie relikwie w Bazylice Sainte-Clotilde zbudowanej w latach 1846–1857 w Paryżu (fot. 2.).

Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego (nr 262) nakazuje, aby ołtarz, przy którym jest sprawowana liturgia, nie przylegał do ściany. Ważne jest, aby był stały, łatwo było go obejść i pozwalał odprawiać przy nim

mszę będąc zwróconym w stronę ludu. Miejsce jego ustawienia rzeczywiście powinno stanowić ośrodek, ku któremu spontanicznie zwracać się będzie uwaga wiernych [2]

Nowe księgi liturgiczne w nawiązaniu do pierwotnej tradycji Kościoła wskazują, aby w nowych kościołach budować tylko jeden ołtarz. Jako taki na wspólnym zgromadzeniu wiernych ma oznaczać jednego Zbawiciela oraz jedną Eucharystię Kościoła. W kaplicy w jakiś sposób oddzielonej od nawy kościoła, w której znajduje się tabernakulum przechowujące Najświętszy Sakrament, uwzględnia się natomiast możliwość postawienia drugiego ołtarza. Powinien on służyć celebrazie mszy świętej w dni powszednie przy małej liczbie wiernych. Jednocześnie doradza się zaniechać budowy wielu ołtarzy jedynie dla przyozdobienia kościoła [9].

Ołtarz wzniesiony w prezbiterium i w kaplicy kościoła tygodniowego

Po II Soborze Watykańskim ołtarz i tabernakulum należy zdefiniować jako dwa główne obiekty kompozycji wnętrza architektonicznego, zdefiniowane przez dwa stabilne punkty umieszczone w przestrzeni, która staje się dla nich tłem. Przy czym punkt drugi odpowiadający lokalizacji tabernakulum staje się niejako satelitą tego pierwszego, najważniejszego w tej przestrzeni. Punkt umiejscowienia ołtarza jest bowiem punktem podstawowym we wnętrzu liturgicznym i wobec niego wszystkie inne punkty odnajdują swoje uzasadnienie. Jednocześnie nawę, w której gromadzą się wierni, oraz prezbiterium, w którym wznosi się ołtarz, należy architektonicznie zdefiniować jako dwa odmiennie miejsca, ale dobrze ze sobą skomunikowane.

Ofiarę eucharystyczną składa się samemu Bogu, dlatego też ołtarz powinien zostać poświęcony albo pobłogosławiony. Decyduje to poza specyficznymi okolicznościami o wymogu odprawiania mszy świętej w miejscu świętym specjalnie do tego przeznaczonym. Jest to prezbiterium kościoła, przestrzennie wyznaczone miejsce na ofiarę eucharystyczną [10]. Jak mówi Instrukcja *Eucharisticum misterium* (nr 17), ołtarz boczny również jest ołtarzem poświęconym. Aby nie rozpraszać uwagi wiernych, przepisy zakazują odprawiania przy nim mszy prywatnych równocześnie z mszami publicznymi [7].

Według OWMR (nr 265) stół ofiarny jest zbudowany z mensy (płyty) jako podstawowego elementu i cokołu (trzonu), na którym spoczywa ta płyta [2]. Ten sam dokument (nr 263) nakazuje, aby obowiązkowo ołtarz, przy którym jest sprawowana codzienna eucharystia, eksponować jako obiekt podwyższony ponad poziom nawy. Skoro powinien mieć mensę zbudowaną z trwałego materiału, kamień naturalny, a w drugiej kolejności drewno są materiałami najodpowiedniejszymi. Za-

Fot. 4. Kościół Saints-Ghislain-et-Martin w Saint-Ghislain w Belgii (1959–1961, arch. arch. M. Lhoir, R. Pemiaux). Wnętrze kościoła salowego z tabernakulum umiejscowionym na ołtarzu bocznym poza Strefą Liturgii Eucharystii (fot. aut.)

Fot. 5. Kościół Notre-Dame-de-la-Salette w Paryżu (1965, arch. H. Colbot). Posoborowe wnętrze sakralne o centralnej ekspozycji strefy wiernych i prezbiterium umiejscowionym na jej obrzeżu (fot. aut.)

wsze należy użyć wartościowego, trwałego i odpowiednio obrobionego materiału. Oprócz mensy ołtarzowej to samo dotyczy fundamentu oraz podstawy ją podpierającej [2].

Mensa ołtarzowa tworząca całość kompozycyjną z cokolem może być prostokątna, kwadratowa, wieloboczna, a nawet kolistą. Jej wymiary i kompozycja powinny wynikać w dużym stopniu z układu syntezy strefy prezbiterium z obszarem nawy. Czytelnie odnajdujemy to w prostopadłościennym blokowym ołtarzu w kościele Notre-Dame-de-Pentecôte zbudowanym w latach 1994–2001 w Paryżu na la Défense (fot. 3.).

Wymiary i kształt mensy ołtarzowej wynikają oczywiście z przeznaczenia funkcjo-

nalnego stołu ofiarnego, przy szczególnym uwzględnieniu wielkości podporządkowanej mu strefy Liturgii Eucharystii oraz miejsca, jakie zajmują pozostałe elementy liturgicznego wyposażenia tej strefy [11].

Współcześnie konieczne wyposażenie ołtarza stanowi obrus dostosowany do jego kształtu (OWMR nr 268). Świeczniki, nie przeszkadzając wizualnie akcji liturgicznej, mogą stać na ołtarzu lub obok niego (OWMR nr 269). Krzyż może być umieszczony na ołtarzu lub obok niego jako dobrze widoczny dla zgromadzenia wiernych (OWMR, nr 270) [2]. W sąsiedztwie ołtarza, w prezbiterium, niekoniecznie przy obecności tabernakulum, powinno znajdować się miejsce przewodnicze-

nia w pełnym uzależnieniu funkcjonalnym i symbolicznym od stołu eucharystii. Gdy mówi to OWMR (nr 271), dotyczy to uwydatnienia funkcji kapłana jako przewodniczącego zgromadzenia oraz kierującego modlitwą [2]. Stoi za tym społeczny, wspólnotowy charakter kultu, organiczność zgromadzenia i jego hierarchiczność. Dokonuje się to przy funkcji przewodniczącego symbolizującego Chrystusa w osobie celebransa [12].

Godność słowa Bożego głoszonego przez celebransa wymaga, by w kościele było ono głoszone z miejsca podwyższonego, stałego, dogodnego i okazałego. Stanowiąc skuteczną pomoc dla wspólnoty w uważnym słuchaniu liturgii słowa, powinno jako ambona eksponować swój związek z ołtarzem [13]. Według Instrukcji *Inter Oecumenici* (nr 96), gdy pulpit dla lektora zostaje umiejscowiony po lewej stronie od ołtarza, dobre miejsce dla ambony znajduje po jego prawej stronie. Ostatecznie instrukcja pozostawia swobodę co do tego, czy urządzić dla Słowa Bożego dwa czy jedno miejsce [9].

Tabernakulum i jego obecność

Według instrukcji *Eucharisticum Mysterium* (nr 49) zasadniczym i pierwotnym celem przechowywania Eucharystii poza mszą świętą jest udzielanie wiatyku. Drugorzędnymi zaś celami są: rozdawanie komunii świętej oraz adoracja Jezusa Chrystusa obecnego w Sakramencie [7]. Ta sama instrukcja (nr 52) stwierdza, że Najświętsza Eucharystia powinna być przechowywana w miejscu funkcjonalnie komunikatywnym względem ołtarza i miejsca rozdzielania komunii świętej wiernym. Najświętszy Sakrament należy przechowywać w jednym tabernakulum, nieruchomym, mocnym oraz nieprzeźroczystym. Ma ono być tak zamknięte, aby wykluczyło niebezpieczeństwo profanacji [7].

Szałka o funkcji tabernakulum powinna być ogniotrwała i pancerna. Wymogi funkcji liturgicznej wskazują na powściągliwość przy ozdabianiu jego drzwiczek oraz stosowaniu symbolu. Miejsce przechowywania Najświętszego Sakramentu zawsze powinno być eksponowane i uhonorowane, widoczne z największej części wnętrza kościelnego oraz łatwo dostępne jako forma dobrze zakomponowana dla adoracji indywidualnej i zbiorowej.

Tak jak mówi Kodeks prawa kanonicznego (kan. 940), w każdym kościele powinno być zwykle tylko jedno tabernakulum. Obecność Najświętszej Eucharystii w tabernakulum należy zaznaczyć poprzez konopeum lub w inny odpowiedni sposób określony przez kompetentną władzę. Według przyjętego zwyczaju przed tabernakulum, w którym przechowuje się Najświętszy Sakrament, winna nieustannie płonąć specjalna lampka, aby wskazywać na obecność Chrystusa i pobudzać do Jego czci [10].

Fot. 6. Kościół Matki Bożej Częstochowskiej w Knurowie (1980–1986, arch. Adam Lisik). Tabernakulum przewyższone obrazem Patronki świętyni, znajdujące się w prezbiterium na zakończeniu głównej kompozycyjnej osi układu (fot. aut.)

Fot. 7. Kościół św. Piotra Apostoła i św. Jana z Dukli (1997, arch. Janusz Hanus). Tabernakulum w ścianie zwieńczenia Strefy Liturgii Eucharystii (fot. aut.)

Uwzględniając kompozycyjną pierwszoplanowość ołtarza, we współczesnych kościołach spotykamy się z trzema rozwiązaniami funkcjonalnymi umieszczenia tabernakulum. W konsekwencji wpływa to na pewną elastyczność eksponowania przestrzennego związku pomiędzy miejscem przechowywania Eucharystii a centrum liturgicznym.

Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego (nr 276) mówi na pierwszym miejscu o tabernakulum umieszczonym w kaplicy odpowiedzialnej dla prywatnej adoracji i modlitwy wiernych, która powinna być usytuowana w odpowiednio zakomponowanej części kościoła [2]. Według KPK (kan. 938) prze-

strzeń wydzielonej kaplicy, w której jest przechowywany Najświętszy Sakrament, pozwala na nadanie temu miejscu charakteru intymnego, sprzyjającego modlitwie prywatnej i adoracji przynoszącej uciszenie oraz pokój wewnętrzny [10]. Dotyczy to kaplicy w pobliżu prezbiterium lub obok nawy, kubatury powiązanej z nią funkcjonalnie. Może to być również kaplica tygodniowa stwarzająca dla niewielkiej liczby wiernych, obecnych na mszy w dzień powszedni, bardziej intymny charakter wnętrza.

Drugi typ umiejscowienia tabernakulum to jego usytuowanie na innym ołtarzu, na tym, przy którym nie jest odprawiana msza świę-

ta. Z punktu widzenia plastyki jest to zabieg trudny i może znaleźć zastosowanie szczególnie w przypadku kościołów zabytkowych, odnawianych liturgicznie. Tutaj jeden z istniejących ołtarzy mający predellę oraz retabulum może służyć jako miejsce przechowywania Eucharystii. W zasadzie dotyczy to historycznego tabernakulum znajdującego się już tutaj, gdy zostaje przedłużona jego funkcja w okresie posoborowym. Odnajdujemy to w salowym kościele Saints-Ghislain-et-Martin w Saint-Ghislain w Belgii zbudowanym bezpośrednio przed Vaticanum II w latach 1959–1961 (fot. 4.).

Trzeci typ umiejscowienia tabernakulum mówi o jego usytuowaniu w części prezbiterialnej kościoła. Można to zrealizować, umieszczając tabernakulum w ścianie, wnętrzu prezbiterium oraz stali (stूपie eucharystycznym) zaprojektowanej blisko ołtarza. Jedną z odmian umieszczenia tabernakulum w prezbiterium jest usytuowanie go na osi za ołtarzem. Należy umieszczać je wówczas tak wysoko, by nie zostało zasłonięte w czasie akcji liturgicznej. Nie występuje to w kościele Notre-Dame-de-la-Salette zbudowanym w 1965 r. w Paryżu, gdzie ołtarz i tabernakulum znajdują się jako czytelnie oddalone od siebie, ale w jednej strefie zlokalizowanej na obrzeżu planu kościoła zbudowanego na rzucie koła (fot. 5).

Plastyka wnętrza sakralnego a obecność ołtarza i tabernakulum

Dwa systemy estetyczne różnie traktujące tworzywo dają o sobie znać przy utworzeniu wnętrza sakralnego. Dla pierwszego tworzywo staje się jedynie środkiem unaocznienia idei i jest podporządkowane formie artystycznej. Stoi za tym przy maskowaniu tworzywa naturalnego tendencja do wynoszenia go do rangi egzystencji wyższej. Wówczas nie jest ono nigdy doceniane z uwagi na jego zmysłowo dostrzegalne materialne jakości. Drugi system, przeciwstawny pierwszemu, znajduje swój wyraz w wypowiedziach Le Corbusiera z około 1920 r.: „Sztuka budowania jest wytwarzaniem pomiędzy surowym materiałem takich ustosunkowań, których doznawanie stanowi dla nas przeżycie” [14]. Dopełnia to fakt, że od początku XIX w. po dzień dzisiejszy, przy kształtowaniu nowych i restaurowaniu starych kościołów, występują zasadniczo dwie koncepcje wystroju wnętrza. Wówczas eksponowanie surowego materiału ścian staje się przeciwstawne koncepcji pokrywania ich polichromią.

Według Viollet-le-Duca (XIX w.) malarstwo dekoracyjne wpływa na odczucie powiększenia lub pomniejszenia wnętrza budynku. W konsekwencji czyni je jasnym albo ciemnym, zmienia jego proporcje albo wydobywa ekspozycję jego zawartości. Malarstwo oddala albo przybliża, uspokaja albo

Fot. 8. Kościół Saint-Jacques w Tournai (XII–XIII wiek). Ołtarz posoborowy i główny potrydencki o funkcji osiowego zwieńczenia chóru gotyckiego (fot. aut.)

męczy, dzieli albo łączy, ukrywa błędy albo je powiększa. Przy porównaniu do wróżki rozdającej dobro lub zło malarstwo dekoracyjne nigdy nie pozostaje obojętne [15]. Mimo wszystko, jak mówi OWMR (nr 278), należy się wystrzegać zbyt wielkiej liczby obrazów, a ich rozmieszczenie powinno być takie, aby nie odwracały uwagi od samej akcji liturgicznej. Nie jest również wskazane, aby umieszczać więcej niż jeden wizerunek tego samego świętego we wnętrzu sakralnym [2]. Obraz Matki Bożej Częstochowskiej właściwy wezwaniu świątyni, umiejscowiony nad tabernakulum tworzącym zwieńczenie układu sakralnego w kościele parafialnym Matki Bożej Częstochowskiej zbudowanym w latach 1980–1986 w Knurowie koło Gliwic jest tego przykładem (fot. 6.).

Poprzez odpowiednie zestrojenie barw, rodzaju kompozycji, faktury i operowanie światłem wewnątrz sakralne staje się przestrzenią ułatwiającą wiernym skupienie przy obecności głównego elementu kompozycyjnego. Służy to odczuciu sakralności przestrzeni, a mozaika płaska, reliefowa, trójwymiarowa czy też bardziej rysunkowo konturowa technika sgraffito może wnieść podobny element. Witraż, przepuszczając światło bez funkcji jego odbicia znanej z innych technik plastycz-

nych, wprowadza je jako zabarwione do wnętrza i wytwarza nastrój, służąc integracji wewnętrznej osoby, która się modli. W swoich kompozycjach witraż stanowi również często ilustrowaną księgę przedstawień religijnych.

Malarstwo autonomiczne w kościele ma również bardzo duże znaczenie. Należy wspomnieć chociażby o technice fresku mokrego i suchego, wykorzystującego jako tło powierzchnie ścian kościoła, czy też o ikonach oraz obrazach olejnych umieszczanych w poszczególnych częściach przestrzeni sakralnej. Spotykamy też kompozycje malarskie wykonywane techniką tkactwa artystycznego.

Dla podkreślenia pierwszoplanowości Eucharystii duże znaczenie mają w kościele obrazy i rzeźby kultowe, w których święta postać występuje nie samodzielnie, lecz z elementem adoracyjnego podkreślenia. Takim przykładem są kompozycje: Najświętszego Serca Pana Jezusa oraz Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny. Podobna analogia zachodzi w przestrzeni sakralnej, w której kult spełnia się poprzez koncentrację na „sercu kościoła”, na ołtarzu albo na jego satelicie, tabernakulum. Odnajdujemy to czytelnie w formie kulistej tabernakulum umiejscowionego w ścia-

nie tylowej prezbiterium kościoła św. Piotra Apostoła i św. Jana z Dukli, zbudowanego w Krośnie w 1997 r. (fot. 7.).

Bez względu na to, czy to się dzieje w nawie kościelnej czy w kaplicy, szczególna adoracja dotyczy ikon aranżujących Chrystusa, Marię oraz świętych, tej tradycyjnej techniki stosowanej od kilku stuleci. Jej najwyższym osiągnięciem są ikonostasy oddzielające przestrzeń ołtarzową od nawy przeznaczonej dla wiernych [16]. Zarówno ikonostasy znane z tradycji wschodu, jak i lektoria związane z epoką gotycką – wszystko to, co oddzielałoby ołtarz od wspólnoty, obecnie nie istnieje w katolickiej posoborowej przestrzeni sakralnej.

Według konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* należy stanowczo zachować zwyczaj umieszczania w kościołach wizerunków świętych dla oddawania im czci przez wiernych, w ilości wszakże umiarkowanej i we właściwym porządku, aby nie budziły zdziwienia ludu chrześcijańskiego oraz nie holdowały mniej właściwej pobożności [3].

Nie zaprzecza temu masywny cokół ołtarza, gdy stanowi tło dla jego dekoracji, a elementy płaskorzeźby w kamieniu, drewnie, metaloplastyki czy też technika emalii na metalu o scenach przedstawiających ustano-

wienie Najświętszej Eucharystii typu *Ostatnia wieczerza* mają tu swoje głębokie uzasadnienie. Przy plastycznym ustaleniu formy cokołu ołtarza wyłącznie jako pięknie dekorowanego trzonu dźwigającego mensę możemy zastosować technikę niello o wraźniu inkrustracji. Podobną techniką możemy udekorować drzwi tabernakulum umieszczonego na stalli w obecności ołtarza albo w ścianie czy witrażu prezbiterium. Jedność dekoracji ołtarza i tabernakulum podkreśla przestrzenne uzależnienie tych dwóch obiektów.

Historycznie szczególna jedność kompozycyjna jest realizowana, gdy mensa ołtarzowa scalona z tabernakulum zostaje przewyższona obrazowym retabulum stanowiącym często wybitne dzieło sztuki plastycznej. Tryptyk jest szczególnym tego typu przykładem. Ołtarz główny niefunkcjonujący kościoła Saint-Jacques w Tournai w Belgii (XII–XIII wiek) przy swoim późnogotyckim pięknie czytelnie definiuje wertykalną funkcjonalną trójstrefowość potrydenckiego stołu ofiarowego. Dotyczy to estetyki, której obrazowe liturgiczne sakralne piękno zawsze staje się źródłem kontemplacji (fot. 8.).

Wnioski

Poprzez określony dobór funkcjonalnego kształtu ołtarza i tabernakulum, ich dekorację oraz umiejscowienie w odpowiednim do tego celu miejscu przestrzeni, możemy wytworzyć plastyczny język ułatwiający odczucie osobistego przebywania we wnętrzu sakralnym. Plastyka, wykorzystując środki artystycznego wyrazu, powinna uaktywniać pracę myślową i działanie wyobraźni u wiernego. Dotyczy to stanu koncentracji zewnętrznej na obiektach wnętrza liturgicznego, który uaktywnia stan koncentracji wewnętrznej osoby modlącej się. Obecnie w mniejszym stopniu dotyczy to poszukiwania symetrii, a indywidualizm formalny obiektów liturgicznych prezentujących swoją obecność na tle akceptującym własne plastyczne wyciszenie stanowi konkretne rozwiązanie.

Należy zauważyć, że współczesny ołtarz i współczesne tabernakulum, zorganizowane posoborowo jako dwa samodzielne obiekty, nie mają aż tak czytelnego centralizującego plastycznego oddziaływania jak to było zalecane po Soborze Trydenckim (1545–1563). Wówczas symetria osiowego naprowadzenia całego wnętrza na ołtarz główny z mensą przewyższoną predellą, tabernakulum i zwieńczoną przeważnie retabulum była obowiązkowa. Dotyczy to ołtarza, który uwiłdocił swoją obecność wobec zgromadzonej wspólnoty wierzących po wyburzeniu lektorii średniowiecznych. Współczesny ołtarz budowany wyłącznie jako stół ofiarny czytelniej staje się źródłem aranżacji wnętrza niezależnej od zewnętrznego wyglądu obiektu sakralnego. Dotyczy to wnętrza, które nie jest definiowane obecnością historycznego ukła-

du przeszłowego, a nieobecność wewnętrznych podpór konstrukcyjnych pozwala na jego aranżację bez uaktywnienia centralizującego formalizmu dziedzictwa Soboru Trydenckiego. Nie umniejsza to znaczenia samego ołtarza i jego funkcjonalnego satelity, tabernakulum. Te dwa obiekty w obszarze wiary dotyczą tajemnicy, której identyfikacji nie jesteśmy w stanie nigdy wyrazić formalnie do samego końca.

Dla aspektu funkcjonalnego, takiego jak przenoszenie chleba eucharystycznego, jego przechowywanie i udzielanie komunii świętej wiernym, te dwa obiekty obecnie zawsze powinny odnaleźć swoje miejsce w obrębie jednej kubatury obiektu kościelnego. Gdy znajdują swoje miejsce pod przysłowiowym jednym dachem, wszystko zależy od architekta, który przy projektowaniu dokładnie uwzględni posoborowe reguły urządzenia wnętrza liturgicznego. Architekt poprzez miejsce lokalizacji ołtarza i tabernakulum, ich formy, oraz ekspozycję zależną od uwarunkowań układu powiązanego z planem otwartym architektury współczesnej jest odpowiedzialny za egzystencyjny wspomnianych obiektów o formie dwóch centr w przestrzeni sakralnej.

Bibliografia

- [1] J. Gaudemet, *Le droit canonique*, Les Éditions du Cerf, Paris 1989, s. 49–50.
- [2] Św. Kongregacja Kultu Bożego, *ogólne wprowadzenie do mszału rzymskiego OWMR*, Rzym 1975.
- [3] Sobór Watykański II, *konstytucja o liturgii świętej Sacrosanctum Concilium*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 1986.
- [4] J. A. Jungmann, *Sprawowanie liturgii – podstawy i historia form liturgii*, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1992, s. 96.
- [5] H. Nadrowski, *Sztuki sakralnej szanse i zagrożenia*, 2005, *Teologia i człowiek*, nr 6, s. 105–137.
- [6] J. Nyga, *Architektura sakralna a ruch odnowy liturgicznej*, Księgarnia św. Jacka, Katowice 1990, s. 18–19.
- [7] Św. Kongregacja obrzędów, *Instr. Eucharisticum misterium*, Rzym 1967.
- [8] J. Danilewicz, *Kościół i jego wnętrza – w świetle przepisów prawno-liturgicznych*, Księgarnia „Jedność”, Kielce 1948, s. 43.
- [9] Św. Kongregacja Obrzędów, *Instrukcja Inter oecumenici*, Rzym 1964.
- [10] *Konstytucja Apostolska, Kodeks Prawa Kanonicznego KPK*, Rzym 1983.
- [11] M. Bogdan, *Ołtarz – centrum przestrzeni sakralnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1994, str. 32–33.
- [12] M.E. Rosier-Siedlecka, *Posoborowa architektura sakralna*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1979, s. 233.
- [13] *Stolica Apostolska, Wprowadzenie teologiczno-pastoralne do lekcjonarza mszalnego*, Rzym 1981, nr 32.
- [14] *Podług nieba i zwyczaju polskiego – Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, praca zbiorowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988, s. 153–154.
- [15] E. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, B. Bance Éditeur, Paris 1864, t. 7, s. 79.
- [16] J. Werner, *Podstawy technologii malarstwa i grafiki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Kraków 1985, s. 86.

DOI: 10.5604/01.3001.0015.5238

PRAWIDŁOWY SPOSÓB CYTOWANIA

Bogdan Mirosław, 2021, *Miejsce ołtarza i tabernakulum w architekturze wnętrza kościelnego po Soborze Watykańskim II*, „Builder” 12 (293). DOI: 10.5604/01.3001.0015.5238

Streszczenie: Artykuł uwzględnia aktualność odnowy liturgicznej po Soborze Watykańskim II wpływającej na funkcjonowanie architekto-

nicznego wnętrza. Dotyczy to wnętr historycznych i budowanych w okresie posoborowym, dwóch odmiennych języków wypowiedzi plastycznej oraz architektonicznej, wnętrz, które muszą wypełniać jednakowe zadanie w kwestii uniwersalnego przekazu aktualnego obrazu liturgii. Artykuł przedstawia konsekwencję oddzielenia tabernakulum od ołtarza i opisuje przestrzenne konsekwencje tego rozdziału. Dopelnieniem opisu różnych sposobów lokalizacji tabernakulum w kościele jest przedstawienie wzajemnego funkcjonalnego powiązania tego obiektu z ołtarzem. Artykuł podkreśla rolę wypowiedzi plastycznej, która przy zastosowaniu odpowiednich technik powinna służyć architekturze w obszarze czytelnej prezentacji obiektów liturgicznych i strefy wiernych zorganizowanej w ich sąsiedztwie.

Słowa kluczowe: ołtarz, tabernakulum, wnętrza sakralne, kaplica, plastyka

Abstract: PLACE OF THE ALTAR AND TABERNACULUM IN THE ARCHITECTURE OF THE CHURCH INTERIOR AFTER THE SECOND VATICAN COUNCIL. The article takes into account the validity of the liturgical renewal after the Second Vatican Council affecting the functioning of the architectural interior. This applies to historical interiors and those built in the post-conciliar period, two different languages of artistic and architectural expression, interiors that must fulfill the same task in terms of the universal message of the current image of the liturgy. The article presents the consequence of separating the tabernacle from the altar and describes the spatial consequences of this chapter. The description of the various ways of locating the tabernacle in the church is complemented by the presentation of the mutual functional relationship of this object with the altar. The article emphasizes the role of artistic expression, which, using appropriate techniques, should serve architecture in the area of clear presentation of liturgical objects and the zone of the faithful organized in their vicinity.

Keywords: altar, tabernacle, sacred interior, chapel, plastic